

Утвердження Малоросійської колегії при владі в Гетьманаті

Малоросійська колегія почала функціонувати в Україні в досить сприятливий для російської сторони час. 3 (14) липня 1722 р. помер український гетьман Іван Скоропадський. Період міжгетьманства створював непогані умови для зосередження влади в руках Колегії. У російській історії подібний прецедент уже був — смерть патріарха Андріана в жовтні 1701 р. світська влада використала для ліквідації патріаршого сану та запровадження замість нього спочатку Монастирського приказу, а пізніше — Синоду. Щоправда, у випадку з Україною російський уряд був занепокоєний можливою активізацією “сепаратистської” діяльності автономістів усередині країни та козаків-емігрантів на чолі з гетьманом П. Орликом — за її межами. Тому, коли 10 (21) липня з донесення глухівського коменданта Б. Скорнякова-Писарева в Москві стало відомо про смерть гетьмана, Сенат негайно розробив комплекс превентивних заходів, спрямованих на запобігання негативним для російських інтересів наслідкам цієї події. Насамперед президентові С. Вельямінову наказано було негайно, “...оставляя все свои тягости, как найскорее” вирушити до Глухова “и будучи там престоерегать накрепко, чтоб как в старшине, так и в протчих при сей вакансии каких противностей не было и народ к тому побуждаем не был”⁸⁸.

Київському генерал-губернаторові І. Ю. Трубецькому також рекомендувалося перервати відпустку і повернутися в Україну, “а приехав, иметь осмотрение... и команды своей в полках стоящие на границех в Малой России на квартирах приказать того престоерегать накрепко..., дабы как на границе, так и внутри никаких тайных пересылок... и смятения не было”⁸⁹. Для виконання поставленого завдання пропонувалося не лише “смотреть иметь” на існуючих заставах, а й “прибавить новые в пристойных местах”⁹⁰. Подібні розпорядження були надіслані також командуючому російськими військами в Україні генералові Вейзбаху, який, крім того, мав негайно вивести драгун з квартир у полки та “...обид и разорений народу малоросийскому не чинить...”⁹¹.

Сенатське повідомлення про смерть гетьмана і порядок роботи Малоросійської колегії за нових умов бригадир Вельямінов отримав по дорозі в Глухів, куди він прибув 21 липня (с.с.)⁹². Разом з президентом в Україну приїхала лише невелика частина канцелярських служителів. Решта канцеляристів, а також радники та асесори Колегії з’їхалися до Глухова в серпні — на початку вересня. Причому й тоді її штат не був повністю укомплектованим, оскільки частина канцеляристів, переведених у Глухів із Сєвської та Белгородської провінцій, затрималась у зв’язку з передачею справ, колезький

секретар за наказом Вельямінова залишався в Москві для отримання регламентів і зразків діловодної документації, а третина канцелярських посад залишалася вакантною⁹³.

Однак ця обставина не завадила президентові з перших днів перебування в Україні активно розпочати роботу із зосередження влади в руках нового державного інституту. Так, уже 31 липня (с.с.) з Колегії було відправлено до Генеральної військової канцелярії перше розпорядження⁹⁴.

Як зазначалося вище, запровадження в Україні колезької системи управління в правовому відношенні ґрунтувалося на дуже непевних аргументах, ефемерність яких була очевидною як для російської, так і для української сторони. Намагаючись компенсувати відсутність правових підстав для реформування державного ладу Гетьманату, російська адміністрація при заснуванні й на початку функціонування Колегії звернула особливу увагу на соціальний аспект її діяльності.

Початок 20-х рр. XVIII ст. характеризувався загостренням соціальних суперечностей в українському суспільстві, посиленням економічної диференціації серед його членів. Крім того, характерною ознакою того часу стали численні службові зловживання місцевої адміністрації й неспроможність уряду ліквідувати чи принаймні загальмувати динаміку їх зростання. Все це викликало в населення розчарування політикою Гетьманату, призводило до падіння авторитету гетьмансько-старшинської влади загалом⁹⁵.

Суспільні настрої в Україні були добре відомі царському резидентові Ф.Протасєву, який не лише своєчасно інформував про них уряд, а й уміло використовував наявні суперечності у своїй практичній діяльності. Недаремно жителі Стародубського полку на початку 1722 р. порушували перед імператором клопотання про призначення його на вакантну посаду полковника «яко тамошним правам хранительного мужа»⁹⁶. Проливають світло на діяльність Протасєва і неодноразові скарги, що подавалися на нього гетьманом Скоропадським до Москви. Змальовуючи дестабілізуючу роль резидента, український правитель, зокрема, зазначав, що чолобитники з Гетьманату, які турбують своїми клопотаннями царя, роблять це здебільшого «...з наущенія Федора Протасєва», котрий, «...мішаючи порядки, многих винних заступаєт для взятков и прихотей своих, як о том подлинным суть документа, и побуждаєт их упрямится и маєстат вашего величества напрасно турбовати, иская под тем свои прибыли, а не государственного интересу...»⁹⁷.

Тому, прагнучи нейтралізувати можливий опір реформі з боку старшини, Колегія свою діяльність в Україні розпочала з того, що, за свідченням П. Полуботка, «...публікувала своїми... универсалами, дабы всем, кто, якие и от кого имеет обиды, удавался до оной

колегии з чолобитием и искал себе управы...”⁹⁸. Водночас з кінця липня бригадир почав вимагати від генеральної старшини притягнення до судової відповідальності місцевої козацької адміністрації, на яку скаржилися обивателі. Так, уже 31 липня (с.с.) Колегія надіслала до Генеральної військової канцелярії наказ про негайний виклик до Глухова для проведення слідства хорунжого Кролевецької сотні Г.Падалки, на якого надійшла скарга від підданих селян⁹⁹. А 3 (14) серпня президент Колегії, будучи присутнім при розмові київського генерал-губернатора з генеральною старшиною, порушив питання про насильницьке «обертання» козаків у підданство¹⁰⁰. 17 (28) серпня російська установа надіслала військовій канцелярії указ, яким забороняла залучати козаків “до жадных работызн”, а також стягувати “судовые наклады з оных под опасением штрафа”¹⁰¹. Крім того, Колегія вимагала від генеральної старшини «безобходного» розміщення на квартирах драгун, тобто знищувала старшинські привілеї, які існували раніше¹⁰².

Імператорський указ про виплату “прогонных денег Малороссиянам за подводы от великороссийских чинов” (про що українська адміністрація не раз порушувала перед монархом клопотання) було оприлюднено в середині серпня 1722 р. також Колегією¹⁰³. Більше того, навіть питання про залучення українських коштів до імператорської казни російська адміністрація прагнула подати таким чином, нібито це робиться з метою ліквідації існуючого в цій сфері безладдя.

Загалом же протягом першого місяця своєї діяльності в Україні Колегія надіслала до Канцелярії 34 укази, з яких 10 стосувалися судочинства (здебільшого притягнення до судової відповідальності козацької старшини), 11 — розміщення та утримання на українській території російських військ, 7 — організації фінансової служби та залучення українських коштів до колезької казни, 6 — різних адміністративних розпоряджень (організація пошти, виплати “прогонных” грошей, запровадження інституту комендантства тощо)¹⁰⁴.

Демагогічні заяви авторів маніфесту від 16 (27) травня 1722 р. про те, що Колегія “...учинена не для чего иного, токмо для того, дабы малоросійский народ ни от кого, как неправедными судами, так и от старшины налогами утесняем не был...”¹⁰⁵, а також її перші кроки в Україні, що мали чітко виражений соціальний флер, спричинили появу серед українських суспільних низів ілюзій щодо месіанських функцій російської владної структури, здатної відновити соціальну справедливість у суспільстві. Наслідком цього стала масова подача до Колегії чолобитних з приводу насильств адміністрації і державців.

Так, уже в першому донесенні Колегії до Сенату, датованому 14 (25) серпня 1722 р., бригадир Вельямінов доповідав, що україн-

ське населення “с радостию приемлет” її заснування і “...многие из них приходят и подают на старшину и на протчих знатных людей в своих обидах челобитные”¹⁰⁶. Причому висловлена президентом теза не була голосливою. Протягом серпня—вересня 1722 р. до Колегії лише з Глухівської та суміжних з нею сотень надійшло близько 30 чолобитних, в яких порушувалися клопотання про судовий розгляд справ щодо звинувачення старшини та державців у службових зловживаннях, загарбаннях майна і ґрунтів, насильницькому поверненні козаків у підданство тощо. Звинувачення були пред’явлені представникам генеральної, полкової та сотенної старшини, членам їхніх сімей. Аналіз судової практики Колегії в наступні місяці дає можливість висловити припущення, що динаміка даного процесу зберігалась і надалі, відмінною його ознакою ставало лише розширення географії позовів.

Спочатку реакція російських чиновників була досить оперативною. Лише протягом першого місяця функціонування Колегія надіслала до Генеральної канцелярії близько 10 указів про притягнення до судової відповідальності старшини і державців. Переважна більшість чолобитних, зареєстрованих у Колегії протягом вересня—жовтня 1722 р., була оперативно розглянута. Виняток становили справи, які стосувалися насильницького повернення в підданство, що пояснювалося відсутністю в російському законодавстві відповідних норм і прецедентів.

Крім масового подання чолобитних, соціальні низи українського суспільства вдавались і до більш рішучих способів протесту. В другій половині 1722 р. до військової канцелярії почали надходити з місць тривожні повідомлення про відмови поспільства виконувати повинності на користь державців. Так, Миклашевський скаржився генеральній старшині, що “подданные..., уже лет сорок находящиеся у нас в подданстве..., тепер с подговору чьего или сами собою в развращение пришли и не хотят отдавать надлежащего своего послушества”¹⁰⁷. Колишній осавул генеральної артилерії Карпека також доносив у Глухів, що його піддані з села Пустогородниця “нехотящих быть в подданстве”¹⁰⁸. Причому подібні випадки були непоодинокими. Про це свідчив універсал Генеральної військової канцелярії від 7 (18) серпня 1722 р., в якому, зокрема, під загрозою “туремного в’язня” і “публичного каранія” наказувалося, щоб “...посполство, подданстве застающее, не показовали жадного самоволства против своих владилцов”¹⁰⁹. Проте, ймовірно, погрози не дали бажаного результату, оскільки 13 (24) грудня цього ж року генеральна старшина була змушена повторно видати універсал аналогічного змісту¹¹⁰.